

ҒТАХР 03.20

1916 ЖЫЛҒЫ КӨТЕРІЛІС ЖӘНЕ ЖЕТІСУ ОБЛЫСЫНЫҢ ТҰРҒЫНДАРЫ

Л.А. Бисембаева

Қазақ ұлттық қыздар педагогикалық университетінің
аға оқытушысы, гуманитарлық ғылымдар магистрі,
Алматы қ., Қазақстан
email: lyazzatamandykovna@gmail.com

Мақалада 1916 жылғы Түркістан генерал-губернаторлығының Жетісу облысы аймағында болған ұлт-азаттық көтерілісі кезіндегі тұрғындардың күнделікті өмірі мәселесі қарастырылады. Әсіресе, көтеріліс кезінде көп зардап шегіп, ақырында патша үкіметінің қарулы жасағына төтеп бере алмай, елден қашып, Қытай асуға мәжбүр болған қазақ және қырғыз халықтарының өмір сүру амал-әрекеттеріне мән беріледі. Көтеріліс кезіндегі қалыптасқан төтенше жағдайдың жергілікті тұрғындардың (ересектермен бірге жас балалардың да) күнделікті өміріне әсері ресми деректерді, қолжазба қорының материалдарын, тарихи және әдеби еңбектер мен куәгерлердің естеліктерін салыстыра отырып жазылды. Мақалада төтенше жағдайда қалыптасқан өзгерістердің тұрғындардың жан-дүниесіне әсері, оның күнделікті тұрмыстағы көрінісі, сонымен қатар патша үкіметінің отаршылдық саясатының қазақ және қырғыз халықтарының өміріне тигізген зардабы баяндалады.

Түйін сөздер: Жетісу облысы, отарлық саясат, 1916 жылғы көтеріліс, салық, тыңшылық, қара жұмыс, күнделікті өмір

Кіріспе

Мақала 1916 жылғы ұлт-азаттық көтерілісі кезіндегі Жетісу облысы тұрғындарының күнделікті өмірін зерттеуге арналған. Бұл жұмыста көтеріліс кезеңіндегі биліктің ұстанымын халықтың қалай қабылдағаны, оның тұрғындардың өміріне қалай және қаншалықты әсер еткені, халықтың төтенше жағдайдағы өмір сүру амал-әрекеттері туралы баяндалады.

Тәуелсіздік алғаннан кейін халқымыздың өткен тарихын ұлттық мүдде тұрғысынан қайта қарастыруға мүмкіндік туды. Өткен тарихтың объективті бейнесін қалпына келтіру – халықтың санасын жаңғыртып, ұлттық бірегейлікті сақтаудың және жастарды патриоттық рухта тәрбиелеудің бірден-бір маңызды факторы болып табылады. Н.Ә.Назарбаев: «Егер жаңғыру елдің ұлттық-рухани тамырларынан нәр ала алмаса, ол адасуға бастайды» [1; 1-2] деген болатын. Қазіргі кезде еліміздің бүгінге дейінгі жүріп өткен жолындағы өзекті мәселелер тарихшы ғалымдарымыздың тарапынан жан-жақты талдауға алынып, объективті тұжырымдар жасалуда. Дегенмен, біздің ойымызша, әлі де болса өз зерттеушілерін күтіп жатқан түйінді мәселелер баршылық. Солардың бірі – 1916 жылғы ұлт-азаттық көтерілісі кезіндегі жергілікті халықтардың күнделікті өмірі мәселесі. 1916 жылғы көтеріліс тақырыбы, соның ішінде көтерілістің негізгі ошақтарының бірі болған Жетісу облысындағы 1916 жылғы көтеріліс, кеңестік кезеңнен бастап бүгінге дейін біршама зерттелді. Әр заманның талабына сай тұжырымдар жасалды, әлі де жасалуда. Дегенмен, Жетісу облысындағы тұрғындардың 1916 жылғы көтеріліс кезіндегі күнделікті өмірі мәселесі алғаш рет талдауға алынып отыр.

Сондықтан аталған уақыттағы Жетісу облысы тұрғындарының өмірін күнделіктілік тұрғысынан ашып көрсету негізгі мақсат етіп алынды. Ол үшін алдымен 1916 жылғы көтерілістің негізгі себептерін анықтап, жергілікті халықтың отаршылдық кезеңдегі әлеуметтік-экономикалық жағдайына талдау жасау; патша жарлығына халықтың қарсылық көрсетуінің негізгі себебі; патша үкіметінің жергілікті халыққа қатысты ұстанған саясатын тұрғындардың қалай қабылдағаны, оның олардың күнделікті өміріне, көңіл-күйіне әсері; тұрғындардың соған орай қайтарған жауабы сияқты, т.б. бірқатар мәселелерді анықтау қажеттігі туындайды.

Материалдар және методологиясы

Жұмысты жазу барысында ҚР Орталық мемлекеттік архивінің, «Ғылым Ордасы» РМК Орталық ғылыми кітапханасының қолжазба қорының материалдары, сонымен бірге арнайы тарихи еңбектер, әдеби-тарихи шығармалар, естеліктер қолданылды. Мақаланы жазу барысында тарихи және жалпы ғылыми-зерттеу әдістерімен бірге ғылыми танымның жаңа бағыттарының бірі – күнделіктілік әдісі қолданылды.

Талдау

Тақырыпты жазып шығуда 1916 жылғы Жетісу көтерілісі туралы мол мағлұмат беретін мұрағат және қолжазба қорларының дереккөздері, кеңестік және тәуелсіздік кезеңіндегі ғылыми еңбектер қолданылды. Мысалы, Ив. Чеканинский [2], Б.С. Сүлейменов, В.Я. Басин [3] сияқты кеңестік кезең авторларының еңбектерінен патша жарлығына байланысты Жетісу облысында орын алған көтерілістер, патша әскерлерінің жазықсыз халыққа жасаған озбырлығы туралы нақты мәліметтер алуға болады. Сонымен қатар тәуелсіздік кезеңінде жарық көрген келесі зерттеулер мен естеліктер жинағы [4], [5], [6] мәселені ұлттық ұстаным тұрғысынан талдауға алған құнды еңбектер болып табылды. Ал, П. Кокайсл, А. Усмановтың [7] еңбегі 1916 жылғы Жетісу көтерілісі кезіндегі қырғыз халқының күнделікті өмірі туралы құнды ақпараттар берді.

Ал, Жапон тарихшысы Akira Ueda 1916 жылы Түркістан өлкесін қамтыған көтерілісінің негізінде патша үкіметінің жер саясаты жатқандығына тоқталып, 25 маусымдағы жарлықтың көтеріліске түрткі болғанын географиялық ақпараттық жүйе арқылы жан-жақты ашып көрсетеді [8; 33-44].

Зерттеу нәтижесі. 1916 жыл Жетісу облысының тұрғындары үшін патша билігі орнағаннан бергі өте ауыр жылдардың бірі болды. Ресей империясының бірінші дүниежүзілік соғысқа қатысуына байланысты халыққа салынатын салықтардың түрі мен көлемі өсіп, облыс тұрғындарының тұрмыс-тіршілігі қиындай түсті.

1915 жылдың 1 қаңтарынан бастап әскерден босатылғандар әскери салық төлеулері тиіс болды. Сонымен бірге империяның кейбір шет аймақтарында бұрынғы салыққа қосымша, әскери қызметті алмастыратын ерекше салық түрі енгізілді. Бұл ерекше әскери салық 1911-1914 жж. әскерге шақырылмағандарға салынды, ал егер шақырыла қалса немесе жасы 43-ке толған азамат болса, онда салықтан босатылатын болды [5; 24].

Түркістан өлкесінен майдан қажеттіліктері үшін өте көп мөлшерде азық-түлік өнімдері, мал, тұрмыстық бұйымдар алынды. Мысалы, 1914-1916 жж. 474 мың пұт балық, 299 мың пұт сабын, 70 мың жылқы, 13 мыңдай түйе, 38 мың шаршы кез киіз, 441 киіз үй және т.б. алынған. Ал, 1914 ж. бір ғана Жетісу облысынан алынған мал мен ауыл шаруашылығы өнімдерінің құны 34 млн. сомға тең болды. Бұл көрсеткіш 1916 жылы бірнеше есеге өсіп, елде билікке қарсы халық наразылығының өршуіне түрткі болды [4; 6].

Елдегі әлеуметтік-экономикалық қиындықтар жергілікті қазақ-қырғыздарға ғана емес, орыс тұрғындарына да ауыр тиді. Мысалы, күйеулері соғысқа кеткен, елдегі қымбатшылықтан күнделікті тұрмыс-тіршілігі қиындаған Жаркент уезінің Вишняковск селосының әйелдері 1916 ж. көктемде әкімшіліктен мануфактуралық өнімдерге, аяқ киім, т.б. бағаны реттеуді талап етеді [8; 13].

Жері мен малынан айырылып, патша үкіметінің салық саясатынан әбден зардап шеккен жергілікті халықтардың көзіне патша шенеуніктерімен бірге қазақ-қырғыздың болыстары, орыс әкімшілігінде қызмет істейтін тілмаштары, хатшылары және шенеуніктерді ел аралатып, ат-көлікпен қамтамасыз етуге міндеттелген қазақ-қырғыз жігіттері де, сарт, татар, армян саудагерлері де қанаушылар болып көрінді [6; 8].

Халық әлеуметтік-экономикалық жағынан қыспаққа ұшырап, күйзелісті жағдайда тұрғанда 1916 жылы 25 маусымда патша жарлығы шығады. «Маусым жарлығы» бойынша Жетісу облысынан майданның қара жұмысына 87 мың адам алу жоспарланды [4; 7].

Жарлықты естіген ел ішінде дүрбелең орын алды. Ол туралы хабар Жетісу облысына шілденің алғашқы күндері келіп жетті. Облыстың әскери губернаторы тез арада Верныйға жақын маңдағы болыстықтардың басқармаларын шақыртып алып, оларды шұғыл түрде осы хабармен таныстыра бастайды. Сонымен бірге уезд басқармаларына да телеграфпен өкім жіберіп, жергілікті тұрғындардың ішіндегі беделді, ықпалды адамдармен сөйлесіп, патша жарлығын түсіндіруді және оның сөзсіз орындалуын талап етеді [10; 60].

Майданның қара жұмысына адам алу туралы хабар халыққа да, олардың басшыларына да мүлдем күтпеген жағдай еді. Қарқара көтерілісінің куәгері, көтеріліс қарсаңында тілмаш қызметін атқарған Әубәкір Жүнісовтың айтуы бойынша, майданның қара жұмысына адам беру керектігі туралы жарлықты естіген болыстардың өңі құп-қу болып кетіп, «біз елсіз ешнәрсе жасай алмаймыз» деп тарқай бастаған [11; 158-167].

Жарлық шілденің 4-5 күндері тараншылар мекендейтін Ақкент болыстығында және казак болыстықтарында, 11 шілдеде Иванов, Әлжан болыстықтарында жарияланады. Халық барлық жерде бірауыздан наразылық танытып, жарлықты орындаудан бас тартады [3; 83-84].

Шілденің 5 күні Верный уезінің Жайылмыс болыстығының қазақтары да Үшқоңырда бас қосып, майдан жұмысына адам бермеске бітім жасасады.

Қазақтардың наразы көңіл-күйін, өшпенділігін байқаған билік қарулы казак әскерін жасақтап дайын отырды. Қазақтар да өздеріне қарсы күш қолданылатын болса, қаруы жоқтығына қарамастан, орақ, шалғы, әртүрлі темір, пышақ, т.б. қолдарына түскен құралдармен қарсы тұрмақ болды [10; 41-42].

10 шілдеде Ұзынағаш болыстығының Үлкенсаз деген жерінде облыстың 11 болыстығынан 5 000 адам қатысқан жиын болып, олар да қара жұмысқа адам бермейміз деп бәтуаласады [4; 8].

Қарқара аймағына патша жарлығы шілденің 7 күні белгілі болған. Болыстық басқармаларын жарлықпен таныстырған Нарынқол-Шарын бөлімшесінің бақылаушысы А.А.Подварков (қазақтар оны бас киімінің артына желкесін жауып тұратын ақ шүберек қыстырып алатын болғандықтан «Ақжелке» деп атаған) уақыттың тығыз екенін айтып, үш күннің ішінде қара жұмысқа алынатындардың тізімін дайындауды тапсырады. Бірақ өзі, үш күнді күтпей, 9 шілде күні күдікті деген жерлерге өзінің адамдарын және әскер жіберіп, елдің үрейін ұшыра бастайды [11; 158-167]. Онымен де қоймай, 10 шілдеде «Қарқара жәрменкесінде саудагерлердің 50 шақты ірі қарасы жоғалды, оны ұрлаған қазақтар. Сондықтан әр болыстыққа бөліп алып, шығынды төлендер» - деп халықты қыспаққа ала бастайды. Халық оған наразылық танытады [12; 170-177].

Шілденің 11 күні Ұзақ, Жәмеңке, Серікбай, Тұрлықожа, Айтбай сынды албанның белсенділері Қарқара алқабына қалың халықты бастап келіп, жарлыққа байланысты бірауыздан «бала бермейміз» деген шешімдерін айтады. Халықтың патшаның бала сұрағанына ашынғаны сондай, куәгердің мәлімдеуінше, осы жиынға өгіз мініп келген бір ақсақал пышағын суырып алып, «бала берем дегендеріңді жарып өлтірем» - деп айқай салған [11; 158-167].

Оқиға куәгерлерінің бірі Алдаберген Қойшыбекұлы өзінің осы жиналыстан кейін тілмаштың қолындағы тізімді алып, жыртып тастағанын айтады. Оған өкпелеген тілмаш «ел қарсы шығып жатыр» деп хаттама жазуға ыңғайланған. Бірақ ауыл старшындары әрқайсысы бір-бір қозыдан сегіз қозы және үстіне ақша қосып беретін болып, оның ашуын басып, райынан қайтарған [13; 167-169].

Кейін 11 шілдедегі жиында белсенділік танытқандардың бәрі тұтқынға алынады. Куәгер Әубәкір Сұлтанбекұлының айтуынша, ізінше саудагерлердің жоғалған малын төлеп бермесе, тұтқындалғандарды өлтіреді деген сыбыс тарала бастайды. Қорыққан ел Подварковқа 30 000 сом ақша жинап береді. Оған қоса, халықтан бала сұрап отырғаны аздай, майдан қажеттілігі үшін деп 1000 сом тағы жинап алады [12; 170-177].

Патша жарлығы ел ішін аласапыран күйге түсірді. Халықтың көңілі ала-құла болып, ертеңгі күніне алаңдай бастады. Шаруаға қолдары бармай, жылт еткен жаңалыққа құлақ түріп, елендеумен күн өтіп жатты. Бұл мәліметтерді ресми деректер де айғақтай түседі. 1916 ж. шілде айының басында Верный уезінің Шапырашты, Қарғалы, Үлкен Алматы, Жайылмыс, Шамалған, Ботбай, Мойынқұм, Сарытауқұм болыстықтарының бәрінде бірдей халықтың көңілі толқулы, алаңдаулы болған. Жарлыққа байланысты осы өңірлердегі халықтың көңіл-күйін, ел ішіндегі ахуалды бақылау үшін жіберілген тілмаш: «Ел ішінде алып-қашпа, өсек сөз көп, дала толқып тұр. Барлық жерден еңіреп жылаған әйелдерді кездестіресің. Мен оларға: «сендерді соғысқа алмайды, соғыс алыста, сендерді жұмысшы ретінде ғана алады. Ешқандай қауіп жоқ» десем, сенбеді» деген мәлімет береді [10; 31].

Жергілікті тұрғындардың көңіл-күйі мен іс-әрекеттері билік орындарына тыңшылар арқылы мәлім болып отырған. Патша үкіметі отар аймақтарындағы тұрғындардың өздеріне іші жылымайтынын сезіп, оларды үнемі бақылауда ұстап отыру үшін тыңшылардың қызметін пайдаланған. Жетісу облысында да Түркістан аймақтық күзет бөлімінің 10 шақты қызметкері тыңшылықпен айналысқан [14; 14].

Ел ішіндегі алып-қашпа, өсек сөздер күн санап өршіп, халықтың қорқынышы мен күдігін ұлғайта түсті. Оның соңы көп жерлерде өшпенділікке де ұласып кетіп отырды. Мысалы, майданның қара жұмысына шақырылғандарына болыстар кінәлі деп сенген Қорам болыстығының 68 тұрғыны шілденің 12 күні болыстық басшысы А.Абдурасуловты өлтіріп, қара тізімді жойып жібереді. Сонымен бірге болыстың үйінен табылған 20.000 рубльді иеленіп кетеді

[4; 9]. Сондай-ақ Қарасу және Жоғарғы Түрген болыстығының қазақтары да Батыс Талғар болыстығының қазағы Мырқасым Сүлейменовтің: «қалада бастапқыда түземдіктерді қара жұмысқа алу қажет болмаған, бірақ Жалилов пен Сағапаев «халық қара жұмысқа баруға келісті» деген. Сосын губернатор түземдіктер қара жұмысқа алынады дегенде ол екеуі қатты қуанған» деген сөзіне сенеді. Қара жұмысқа шақырылып жатқанына сол екеуі кінәлі деп сенген халық ашуға булығып, Жалилов (Қарасу болыстығының болысы) пен Сағапаевты (Жоғарғы Түрген болыстығының болысы) өлтіруге бел буады [10; 31].

Осылайша, патша жарлығы халықтың тегеурінді қарсылығына тап болады.

Фольбаум көтеріліс басталмай тұрып алдын-ала облыстағы барлық әскерді есепке алып, көтеріліс қаупі бар аудандарға жіберу үшін дайындап қойған болатын. Көтеріліс болуы мүмкін деген жерлерді жобалап, көтерілісшілердің қашатын жолдарын, тау қияларын зерттеп, соғыс жоспарын жасаған. Осылайша, қашар жер, шығар жол қалдырмай, көтерілісшілерді қырып тастамақ болған [6;183].

Ел ішіндегі жағдайды жіті бақылауға алған әскери губернатор тұрғындар арасында беделі бар, ықпалды адамдардың үстінен бақылау орнатып, олардың соңына тыңшыларды салып қойды. Ондай бақылау жоғарыда аты аталған көтеріліс ұйымдастырушыларымен бірге патша жарлығын Верный уезіне барып, беделді адамдармен бірге талқыламақ болған Қапал уезінің қазағы Кахакан Бабаев пен Жаркент уезінің тараншысы, көпес Уәли Юлдашовтың ұлы Жалаш Юлдашовтың үстінен де орнатылған [10; 30]

Ә.Бөкейханов, А.Байтұрсынов, М.Дулатов сынды қазақ зиялылары «Қазақ» газеті арқылы «Алаштың азаматына» атты үндеу жариялайды. Онда халықтың патшаға қарсылық көрсетуінің соңы қазақ үшін қырғынмен аяқталатынын, әрі оны үкімет заңға сәйкес жүзеге асыратынын ескертіп, майдан жұмысына баруға үндейді. Сонымен бірге болыстар мен ауылнайларға тізім жасағанда елді бай-кедей деп алалаудың тек қана зиян әкелетінін ескертеді [15; 25-27].

Алғашқы кезде қара жұмысқа жіберілетіндердің тізімін жасауға асықпаған би-болыстар, биліктің халыққа қарсы ұстанымын байқаған соң, елді қырғыннан аман алып қалу үшін тізім жасау қамына кіріскен. Бірақ тізімдеу барысында орын алған әділетсіздіктер, халықтың қайғымұңын одан әрі ауырлатып жіберді. Өз балаларының орнына әке-шешесі жоқ қорғансыз балалар мен бір үйдің жалғыздарын жазып жіберген.

Қапал уезінің тұрғыны, екі көзі су қараңғы Дәметкен кемпірдің жалғыз баласы Далабай «қара тізімге» ілінеді. Сонда баласын құшақтап тұрып, зарын айтып жылағанда естіп тұрған ел шыдап тұра алмаған [16; 83].

Тізім жасау барысындағы әділетсіздіктердің келесі бір құрбаны – Юсуп Бабаев. Ол 1916 жылы Пугасовтың Верныйдағы шарап зауытында жұмыс істеп жүрген, қара тізімге бай Назар Ханаевтың баласының орнына жазылып кеткен [17; 229].

Ал, 1916 жылы қырғын болған аймақтардың бірі – Лепсі уезінің Мақаншы-Садыр, Мәмбетбай-Қысқаш болыстықтары. Бұл жердегі қырғынның орын алуына ел ішіндегі билердің өресіздігі себеп болған. «Елім қарсы шығып жатыр» деп өздері әскер әкеліп, халықты қанға бөктірген [18; 286] Мақаншы-Садыр болыстығындағы 1916 жылғы осы жағдайға байланысты куәгер Мырзаханов Нұрмұхамбет: «Ел атқа қонғаннан бері «елім көтеріліп жатыр» деп қаладан шықпай солдат ертіп келіпті дегенді естіген ел «Жақамбайдың Қасымы залым болыс қой, қанша елдің қанын төкті» деп, Қасымға лағнет айтты» [19; 436-444] - деген ақпарат береді. Осыдан кейін Лепсі уезіне қарасты Алакөл және Шарбақты болыстықтары мен Бахты аймағының Барлық, Емел болыстықтарының қазақтары Қытайға, Жоңғар Алатауының аңғарларына, келесі бір тобы Балқаш құмдарына қаша бастайды. Қарулы жасақ Мақаншы-Садыр болыстығына көмекке келген Мақаншы-Шілікті және Мақаншы-Қысқаш болыстығының №4 ауылының молда Мұхамед қажы бастаған көтерілісшілерін оқтың астына алып, қолға түскен 200-дей адамды азаптап, қылышпен шапқылап өлтіреді. Қалғандары Лепсінің қарсы бетіне қашып кетіп, орыс отрядының талауына ұшырайды. Орыстар бұлардың 5000-ға жуық қой, сиыр, түйе, жылқыларын тартып алып, 92 адамын тұтқындаған [2; 82-83]. Оның ішінде көтеріліс басшыларымен бірге ауыл старшындары, билер, елубасылар болған. Осыдан оқиғадан соң Лепсі уезіндегі халық көтерілісі тоқтатылып, қыркүйектің соңына қарай Қытайға өтіп кеткендерінен басқа барлық болыстықтар қара жұмысқа адам бере бастаған [20; 191].

Тамызда Пішпек, Пржевальск, Жаркент уездерінде халық наразылығы күшейіп, көтерілісшілер Тоқмақтан Пішпекке баратын жолдың бәрін басып алған. Пржевальскімен

телеграф байланысын үзіп, орыс селоларына шабуыл жасай бастаған. Орыстардың елді-мекендерін өртеп, мал-мүлкін тонап, адамдарын тұтқынға алған [21; 15-16].

1916 жылғы қырғыз көтерілісінің куәгері Түркістан өлкесінде миссионерлік қызметпен айналысқан, меннонит протестант сектасының өкілі, ұлты неміс – Герман Янтцен. Ол естелігінде көтеріліс кезінде қырғыздардың өзіне «соғыста немістер орыстардың бәрін қырып тастаған, сондықтан олар бізді әскерге алмақшы. Біз мешіттерде немістердің жеңіске жетуіне дұға қыламыз. Орыстар біз сияқты сендерді де жек көреді. Кек қайтаратын уақыт келді» деп, үгіт жүргізгенін айтады. Сонымен бірге «орыс селоларында тек әйелдер мен егде адамдар, балалар ғана қалған болатын. 17-45 аралығындағы ер адамдардың бәрі әскер қатарында. Қырғыздар орыстарды өлтіріп, үйлерін, егістіктерін өртеді, адамдарын тұтқындап алып кетті. Көптеген орыстар қыздарын селодан басқа жаққа жіберді. Мен де қорқып, қызым Аннаны Самараға туыстарыма аттандырдым. Ол сол жақта бір жыл тұрды. Көп ұзамай, қатарында тонауға түскен орыстардың әскердегі ұлдары мен әкелері бар, қарулы әскер шығып, қырғызбын дегендердің бәрін қырып-жойды. Бұлардың кек қайтаруы қырғыздардың әрекетінен де қорқынышты болды. Әскер тау арасына дейін еніп, көзіне көрінген қырғыздың бәрін өлтірді» [7; 76] - деген ақпарат береді.

Майдан жұмысына адам берген аймақтар қанды қырғыннан аман қалса, тегеурінді қарсылық көрсеткен Жетісу облысының Қарқара, Пржевальск аймағы қанға бөгіп, тұрғындар патшаның қарулы әскеріне төтеп бере алмай, елден үдере қашуға мәжбүр болады. Қарқара көтерілісінің куәгері Сыбантай Баянтаев: «Жәрмеңкеге кіре берісте бір жерде сегіз адам жатыр. Барлығын да қылышпен шапқылап өлтірген. Әсіресе, бір жүкті әйелді қолтығының астынан шауып, ішіндегі баласын ақтарып тастапты. Бұл жердегі өлгендер 30 адам екен: 10 әйел, 20 еркек. Дүкеннің бәріне өрт қойған. Осы қырылған адамдарды көріп, қорықтық. Тарап кеттік. Қашайық деген ой келді» [22; 201-203]-дейді.

Патша үкіметі жарлыққа қарсылық көрсеткен аймақтардағы бейбіт халықты қырғынға ұшыратып, көтеріліс басшыларына өлім жазасын кесті. Олардың кейбірін түрмеге барар жолда сотсыз-тергеусіз атып тастаса, Бекболат Әшекеевті 14 серігімен бірге дарға асып, бірнеше күн бойы асылған күйінше қалдырған [14; 18]. Сол арқылы патшаға қарсы шығудың өтеуі қандай болатынын көрсетіп, облыстың басқа аймақтарын жарлыққа мойынсұнуға мәжбүр етті. Ал, қанды қырғынды көзбен көріп, шошынған шекара бойының тұрғындары елден безуге мәжбүр болды. Зәре-құты қалмаған халық Қытайға қашты. Қарулы әскер қашқан елді соңынан қуа отырып, шекарадан өткенше оқтың астына алды.

Жетісудағы көтеріліс барысында орыс тұрғындарынан хабарсыз кеткендер саны – 1384 адам. Өлгендер саны: Верный уезінен-16, Жаркент уезінен-32, Пішпек уезінен-98, Пржевальск уезінен-2179 адам болған. Ал, қазақ пен қырғыздың шығыны одан әлдеқайда көп болды. Патша үкіметі көтерілісті басып тастау үшін 3 дружина, 7 атқыштар ротасын, 14 зеңбірекпен қаруландырылған 5 казак жүздігін, Сібір казактарының 9 полкін жұмылдырған. Нәтижесінде қазақ пен қырғыздың 94 ауылы қырғынға ұшырады. 5373 үйі өртеліп, 1905 адамы өлген. 684 адам жараланып, 1105 адам тұтқынға түскен [14; 18-19]. Бұған осы қырғын салдарынан елден безіп, жат жерде ажал құшқандарды қоссақ, шығын саны арта түсері хақ.

М.Тынышбаевтың дерегі бойынша Жетісу облысында, адам шығыны азырақ болған жерлерді есептегенде, көтерілістің негізгі ошақтары 44 болыстықты қамтыған. Оны уездерге бөліп көрсетер болсақ: Пішпек уезінде-5 болыстық; Пржевальск уезінде-24; Жаркент уезінде-14; Верный уезінде-1 болыстық. Бұл жерлердегі тұрғындар жаппай қырғынға ұшыратылып, елден қуылды. Көтеріліс қарсаңында аталған аймақтарды 238 795 адам (47 759 түтін) мекендеген болса, қуғын-сүргін барысында 201 250 адам (ол 40 250 түтін) Қытайға қашып, оның тең жартысына жуығы, яғни 95 200 жан өлім құшқан [15; 81-82].

Қытайға пана іздеп барған елдің жағдайы мәз болмаған. Қытай мен қалмақ шекарадан өтерде оқ жаудырып, адамын өлтіріп, мал-мүлкін талап алған. Аштық пен суықтан да көп адам өлген. Қыздары мен әйелдерін кез-келген қашқарлық сарттар, дүнгендер мен қытайлар тартып алып, ойына келгенін істеген. Соңынан оларды өзара қолдан-қолға 50-100 сом аралығында мал сияқты сатып отырған. Қытай мен қалмақ әр нәрсені сылтау қылып, босқындарды ұрып-соғып жәбірлеуді әдет қылған. Осылайша, қазақ-қырғыз ХХ ғасырда Қытайда да зорлық-зомбылық көріп, құлдыққа ұшырады. Елге қайтып келгеннен кейін де үйсіз-күйсіз, аш-жалаңаш қазақ-қырғыз орыс мұжығына жалданып, қайыршылықта өмір сүрді [15; 78-79].

Дегенмен, орыстардың арасында көтеріліс кезінде төніп тұрған қауіпті алдын-ала ескертіп, қазақтарды жазадан аман алып қалуға себеп болғандары, Қытайдан оралған елге түсіністік танытып, тату тұруға тырысқандары да, көтеріліс кезінде шығын келтіргіндер деп, қайтып келген елден ақы талап еткендері де болды [4; 155-203]. Сонымен бірге көтеріліс кезінде жетім қалған қырғыз балаларын асырап-баққан, кейін отбасылы болып кетуіне де көмек көрсеткен орыстар, орыс қожайынын халықтың көтерілісінен сақтандырып, аман қалуына септігі тиген жергілікті халық өкілдері болғанын да жоққа шығара алмаймыз [23; 485-496].

Қорытынды

1916 жылы Жетісу облысының қазақ-қырғыздарының күнделікті өмірі толықтай құқықсыз, әрі төтенше жағдайда өрбіді. Әлеуметтік жағдайдың қиындығы, жергілікті әкімшіліктің халықпен тіл табыса жұмыс істей алмауы, шенділердің білімсіздігі – осының бәрі елде көтерілістің басталып, халықтың қырғынға ұшырауына алып келді. Аласапыран басталып, халықтың болашағы бұлыңғыр тартты. 1916 жылғы күнделікті тіршілікке ертеңгі күнге деген алаңдаушылық, сенімсіздік, уайым-қайғы, қорқыныш, үрей тән болды. Тұрғындардың 1916 жылғы тұрмыс-тіршілігі – патша үкіметінің Жетісудағы отарлық саясатының көрсеткіші болды.

Пайдаланылған әдебиеттер

1 Назарбаев Н. Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру// Егемен Қазақстан. №70 (29051) 12 сәуір 2017ж.

2 Чеканинский Ив. Восстание киргиз-казаков и кара-киргизов в Джетысуйском (Семиреченском) крае в июле-сентябре 1916 г. (К материалам по истории этого восстания). Издание Общества Изучения Казакстана. Кызыл-Орда, 1926.

3 Сулейменов Б.С., Басин В.Я. Восстание 1916 года в Казахстане (причины, характер, движущие силы) –Алма-Ата, Издательство «Наука» Казахской ССР, 1977. -165с.

4 Қарқара қаһары: зерттеулер, естеліктер, мақалалар./Құрастырған Н.Әбдіков. –Алматы: «Ан Арыс» баспасы, 2016. -352 б.

5 Восстание 1916 года в Туркестане: документальные свидетельства общей трагедии (Сб. Документов и материалов). –М.:Марджани, 2016. -468 с.

6 Қаһарлы 1916 жыл: (Құжаттар мен материалдар жинағы). – Грозный 1916 год: (Сборник документов и материалов). –Алматы: Қазақстан, 1998. Т.2. -247б.

7 Кокайсл П., Усманов А. История Кыргызстана глазами очевидцев (начало XX в.)./ Петр Кокайсл (Petr Kokaisl), Амирбек Усманов (Amirbek Usmanov). -Praha: Nostalgie, 2012. -280с.

8 Akira Ueda. How did the Nomads Act during the 1916 Revolt in Russian Turkistan?//Journal of Asian Network for GIS-based Historical Studies Vol.1 (Nov. 2013) 33-44.

9 ҚР ОМА. Қ. 2300. Т.8. Іс 17./ГАРФ. Қ.102. Т.1916г. Іс 108. 64 бөлім.

10 ҚР ОМА. Қ. 2300. Т.8. Іс 17./ГАРФ. Қ.102. Т.1916г. Іс 130. I бөлім.

11 Жүнісов Ә. Қарқарадағы көтеріліс./Қарқара қаһары: зерттеулер, естеліктер, мақалалар./Құрастырған Н.Әбдіков. –Алматы: «Ан Арыс» баспасы, 2016. -352 б.

12 Сұлтанбекұлы Ә. 1916 жылы бастан кешкен оқиғалар/Қарқара қаһары: зерттеулер, естеліктер, мақалалар./Құрастырған Н.Әбдіков. –Алматы: «Ан Арыс» баспасы, 2016. -352 б.

13 Қойшыбекұлы А. Қарқара қырғыны./Қарқара қаһары: зерттеулер, естеліктер, мақалалар./Құрастырған Н.Әбдіков. –Алматы: «Ан Арыс» баспасы, 2016. -352 б.

14 Тлеубаев Ш.Б. Жетісу облысындағы қазақ және қырғыз халықтарының 1916 жылғы ұлт-азаттық көтерілісі. Тарих ғылымдарының кандидаты ғылыми дәрежесін алу үшін дайындалған диссертацияның авторефераты. Алматы, 2010. -30б.

15 Тілеубаев Ш.Б. 1916: ұлттық бірегейлікті сақтау жолындағы күрес. Хрестоматия. – Алматы: «Қаратау ҚБ» ЖШС, «Дәстүр» баспасы, 2016. -160 б.

16 ҒО. Сирек қолжазба қоры. 1020 бума. 1916 жылы болған оқиғалар туралы халық ақындарының өлеңдер жинағы (Құсайын. Дәметкеннің зары).

17 Шарипов С. Национально-освободительное восстание казахских трудящихся против царизма в 1916 г. /Сборник воспоминаний и материалов. – Алма-Ате: Казгосиздат, 1937. -316 с.

18 Қаһарлы 1916 жыл: (Құжаттар мен материалдар жинағы). –Грозный 1916 год: (Сборник документов и материалов). –Алматы: Қазақстан, 1998. Т.1. -423б.

19 Мырзаханов Н. 1916 жылғы уәқыйғада менің көргенім /ҒО. Сирек қолжазба қоры. 1019 бума. 1916 жылғы қазақ халқының көтерілісі жайындағы материалдар.

20 ҚР ОМА. Қ. 2300. Т.8. Іс 18./ГАРФ. Қ.102. Т.1916г. Іс 130. ІО бөлім.

21 ҚР ОМА. Қ. 2300. Т.8. Іс 18./ГАРФ. Қ.102. Т.1916г. Іс 130. 9 бөлім.

22 Баянтаев С. Сұрапыл сәттер. /Қарқара қаһары: зерттеулер, естеліктер, мақалалар./Құрастырған Н.Әбдіков. –Алматы: «Ан Арыс» баспасы, 2016. -352 б.

23 Восстания 1916 г. в Азиатской России: неизвестное об известном (К 100-летию Высочайшего повеления 25 июня 1916 г.) Коллективная монография. / ред.-сост.: Т.В.Котюкова. –Москва, Русский импульс, 2017. -528 с. 8 ҚР ОМА. Қ. 2300. Т.8. Іс 17./ГАРФ. Қ.102. Т.1916г. Іс 108. 64 бөлім.

ВОССТАНИЕ 1916 ГОДА И ЖИТЕЛИ ЖЕТЫСУЙСКОЙ ОБЛАСТИ

Л.А. Бисембаева

магистр гуманитарных наук, ст. преподаватель

Казахский государственный женский педагогический университет, г.Алматы, Казахстан

email: lyazzatamandykovna@gmail.com

В статье рассматривается повседневная жизнь жителей в период национально-освободительного восстания в Жетысуйском регионе Туркестанского генерал-губернаторства 1916 года. Особое внимание уделено казахам и кыргызам, которые во время восстания страдали больше всех. Не имея возможности противостоять царским вооруженным войскам, они были вынуждены бежать из страны. Влияние чрезвычайных ситуаций, сложившихся во время восстания, на повседневную жизнь коренных жителей (включая взрослых и детей) сравнивается с официальными данными, рукописями, историческими и литературными произведениями, воспоминаниями свидетелей. В статье также описывается влияние новых изменений, сформировавшихся в экстремальных ситуациях, на настроение жителей и их повседневный быт, последствия колониальной политики царизма в жизни казахского и кыргызского народа.

Ключевые слова: Жетысуйская область, колониальная политика, восстание 1916 года, налог, шпионаж, тыл, повседневная жизнь

THE UPRISING OF 1916 AND THE RESIDENTS OF ZHETYSU REGION

L.A. Bissembayeva

Master of humanitarian sciences, senior teacher

Kazakh State Women's Teacher Training University, Almaty, Kazakhstan

email: lyazzatamandykovna@gmail.com

The article discusses the daily lives of residents during the period of the national liberation uprising in Zhetysu region of the Turkestan general governorship of 1916. Special attention was paid to the Kazakhs and Kyrgyz, who suffered most during the uprising. They are not able to resist the royal armed troops were forced to flee the country. The impact of emergencies during the uprising on the daily life of indigenous people (including adults and children) is compared with official data, manuscripts, historical and literary works, memories of witnesses. The article also describes the impact of new changes in extreme situations on the mood of residents and its phenomenon in everyday life, the consequences of the colonial policy of tsarism in the life of the Kazakh and Kyrgyz people.

Key words: colonial policy, tax, decree, espionage, rear, rebellion, daily life

Редакцияға 15.03.2019 қабылданды.

**ПЕДАГОГИКА ЖӘНЕ
ПСИХОЛОГИЯ**

**ПЕДАГОГИКА И
ПСИХОЛОГИЯ**

**PEDAGOGYKA
AND PSYCHOLOGY**